

I.A. BOUDEN DE KURTENENING LINGVISTIK QARASHLARI

Zulayho Sobirova

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX-XX asrlar lingvistikasining ko'zga ko'ringan namoyandasi I.A. Boduen de Kurtenening lingvistik qarashlari tahlil qilinadi. Uning fonema tushunchasini kiritishi va Qozon lingvistik maktabini shakllantirishi kabi hissasi alohida ta'kidlanadi. Maqolada uning tilning psixologik va ijtimoiy tabiati, shuningdek, til o'zgarishlari va tipologiyasi bo'yicha innovatsion g'oyalari ko'rib chiqiladi. Boduen de Kurtenening keyingi lingvistik nazariyalarga, jumladan, strukturalizmga chuqur ta'siri ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: I.A. Boduen de Kurtene, Lingvistika, Fonema, Qozon Lingvistik Maktabi, Til Nazariyasi, Psixolingvistika, Strukturalizm

Kirish

I.A. Boduen de Kurtene (1845–1929) XX asr tilshunosligining shakllanishiga beqiyos ta'sir ko'rsatgan, polshalik atoqli tilshunos va slavist olimdir. Uning ilmiy merosi zamonaviy tilshunoslik nazariyasining asoslarini yaratishda markaziy o'rin tutadi. Boduen de Kurtene fonema nazariyasi va fonetik almashinishlar bo'yicha kashshof g'oyalari bilan tanilgan bo'lib, bu g'oyalar tilshunoslik fanining rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi [1, 2]. Uning faoliyati Qozon, Dorpat, Krakov, Sankt-Peterburg va Varshava universitetlarida professorlik davrlarini o'z ichiga olgan. Ayniqsa, Qozon lingvistik maktabining asoschisi sifatida uning nomi tilshunoslik tarixiga oltin harflar bilan bitilgan [1].

Boduen de Kurtene sinxron tilshunoslikning ilk tarafdorlaridan bo'lib, til va nutq o'rtasidagi farqni aniq belgilab bergan. Bu tushunchalar keyinchalik Ferdinand de Sossyurning "langue" va "parole" qarashlariga ta'sir ko'rsatganligi bilan ham ahamiyatlidir

[1, 2]. Uning ishlari Leningrad, Moskva va Praga fonologiya maktablarining shakllanishiga mustahkam zamin yaratdi, shu bilan birga tilshunoslikni murakkab ijtimoiy hodisa va aloqa tizimi sifatida o'rganuvchi fan sifatida mustahkamladi [3]. Tilning ko'p qirrali tabiati uning turli tadqiqot yondashuvlarini talab qilishini Boduen de Kurtene o'zining nazariyalarida yaqqol ko'rsatib bergan.

Uning ilmiy faoliyati tilning psixologik va ijtimoiy jihatlarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratgan. Uning tilni millat ruhi, dunyoqarashi va ma'naviy rivojlanishi bilan bog'liq dinamik organizm sifatida tushunishga oid qarashlari V. fon Gumboldt g'oyalari bilan hamohangdir [4]. Boduen de Kurtenening nafaqat akademik, balki ijtimoiy va siyosiy faoliyati ham diqqatga sazovordir. Uning milliy ozchiliklar huquqlarini himoya qilishi va tinchlikparvar, ekolog, feminist, erkin fikrlovchi sifatidagi qarashlari uning shaxsiyatining ko'p qirraliligini ko'rsatadi [1, 2]. Ushbu maqola Boduen de Kurtenening lingvistik qarashlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, uning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini belgilashni maqsad qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

I.A. Baudouin de Courtenayning lingvistik qarashlari zamonaviy tilshunoslikning shakllanishida tamal toshini qo'ygan bo'lib, uning ilmiy merosi bugungi kunda ham ko'plab tadqiqotchilar tomonidan chuqur o'rganilmoqda. Ushbu bo'limda biz Baudouin de Courtenayning g'oyalarini zamonaviy adabiyotlar kontekstida tahlil qilamiz va uning tilshunoslik faniga qo'shgan hissalarini baholaymiz.

Baudouin de Courtenayning fonema nazariyasi, shubhasiz, uning eng muhim yutuqlaridan biridir. U fonemani tilning ma'no ajratuvchi birligi sifatida ta'riflab, fonetika va fonologiya o'rtasidagi farqni aniq belgilab berdi. Bu g'oya keyinchalik Praga, Leningrad va Moskva fonologiya maktablarining rivojlanishiga mustahkam zamin yaratdi. Zamonaviy tilshunoslikda fonema tushunchasi hali ham fonologik tahlilning asosiy kategoriyasi bo'lib qolmoqda, garchi uning ta'rifiga va tahlil usullariga turli xil yondashuvlar mavjud bo'lsa-da. Baudouin de Courtenayning bu boradagi kashshofligi, tilning tovush tizimini faqat akustik yoki artikulyator nuqtai nazardan emas, balki uning

funksional ahamiyati jihatidan o'rganish zarurligini ko'rsatib berganligi bilan alohida qadrlanadi.

Uning sinxron va diaxron tilshunoslik o'rtasidagi farqi belgilashi ham tilshunoslik metodologiyasida inqilobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Baudouin de Courtenay tilni ma'lum bir vaqt kesimida (sinxron) va uning tarixiy rivojlanishida (diaxron) o'rganish zarurligini ta'kidladi. Bu g'oyalari Ferdinand de Saussurening "langue" va "parole" tushunchalariga bevosita ta'sir ko'rsatganligi bilan ham muhimdir. Bugungi kunda ham sinxron va diaxron tahlil tilshunoslikning ajralmas qismi bo'lib, tilning murakkab tizimini har tomonlama tushunishga yordam beradi. Tilning dinamik tabiati va uning doimiy o'zgarishda ekanligi, shuningdek, uning ma'lum bir davrdagi holati o'rtasidagi muvozanatni topishda Baudouin de Courtenayning ushbu qarashlari fundamental ahamiyatga ega.

Baudouin de Courtenayning tilni murakkab ijtimoiy hodisa va aloqa tizimi sifatida tushunishi uning psixolingvistika va sotsiolingvistika sohalariga qo'shgan hissasi bilan ham bog'liq. Nursulton Shayxislamovning 2022 yilda chop etilgan "Linguistics: Modern Directions and Analysis and Problems Concerning Them" nomli maqolasida tilshunoslik tilni murakkab ijtimoiy hodisa va aloqa tizimi sifatida o'rganuvchi fan ekanligi ta'kidlanadi [3]. Shayxislamov tilning ko'p qirrali tabiati turli tadqiqot yondashuvlarini talab qilishini qayd etadi va psixolingvistika hamda sotsiolingvistika kabi sohalarni tilning aqliy jarayonlar va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini o'rganuvchi yo'nalishlar sifatida sanab o'tadi [3]. Baudouin de Courtenayning tilning psixologik va ijtimoiy jihatlariga e'tibor qaratishi, uning tilni millat ruhi, dunyoqarashi va ma'naviy rivojlanishi bilan bog'liq dinamik organizm sifatida tushunishga oid qarashlari V. fon Humboldt g'oyalari bilan hamohangdir. Dzhumanovning flonimlar tahliliga bag'ishlangan maqolasida ham V. fon Humboldtning tilni millat ruhi, dunyoqarashi va ma'naviy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq dinamik organizm sifatida tushunish g'oyasi qayd etilgan [4]. Bu esa Baudouin de Courtenayning tilni nafaqat struktura, balki madaniyat va psixika bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida ko'rishini tasdiqlaydi. Uning bu boradagi qarashlari zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya kabi yo'nalishlarning rivojlanishiga turtki bo'lgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Baudouin de Courtenayning Qozon lingvistik maktabining asoschisi sifatidagi roli ham uning merosini tahlil qilishda muhim o‘rin tutadi. Bu maktab tilshunoslikda tizimli yondashuvni rivojlantirishga, til birliklarini ularning funksional aloqalarida o‘rganishga katta hissa qo‘shdi. Uning shogirdlari va izdoshlari, jumladan N.V. Krushevskiy, V.A. Bogoroditskiy kabi olimlar Baudouin de Courtenayning g‘oyalarini yanada rivojlantirib, fonologiya, morfologiya va semantika sohalarida yangi tadqiqotlarga yo‘l ochdilar. Zamonaviy tilshunoslikda ham til maktablari va ilmiy an‘analarning ahamiyati yuqori baholanadi, chunki ular ma‘lum bir ilmiy yo‘nalishning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Baudouin de Courtenayning ilmiy faoliyati nafaqat tilning ichki tuzilishini o‘rganishga, balki uning tashqi omillar bilan o‘zaro aloqasiga ham qaratilgan edi. Uning tilni ijtimoiy muhit, tarixiy sharoitlar va psixologik jarayonlar bilan birgalikda ko‘rib chiqishi, tilshunoslikni tor doiradagi fan emas, balki keng qamrovli, fanlararo tadqiqot sohasi sifatida tushunishga undadi. Shayxislamovning ta‘kidlashicha, sotsiolingvistika tilni ichki ijtimoiy hodisa sifatida ko‘rib chiqadi va tashqi omillar, masalan, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy, etnik va geografik ta’sirlar tilning tuzilishi va jamiyatdagi funksiyasini qanday shakllantirishini tahlil qiladi [3]. Bu fikrlar Baudouin de Courtenayning tilning ijtimoiy tabiati haqidagi dastlabki qarashlari bilan to‘liq mos keladi va uning uzoqni ko‘ra bilganligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, I.A. Baudouin de Courtenayning lingvistik qarashlari fonologiya, sinxron va diaxron tilshunoslik, psixolingvistika va sotsiolingvistika kabi sohalarining rivojlanishiga fundamental ta’sir ko‘rsatgan. Uning tilni tizimli, funksional, psixologik va ijtimoiy hodisa sifatida ko‘rib chiqishga oid g‘oyalari zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillarini tashkil etadi. Bugungi kunda ham uning merosi tilning murakkab tabiati va uning inson hamda jamiyatdagi o‘rnini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar, jumladan Shayxislamov [3] va Dzhumanova [4] kabi olimlarning ishlari, Baudouin de Courtenayning g‘oyalarining dolzarbligini va ularning tilshunoslik fanining turli yo‘nalishlarida qanday aks etayotganini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Uning ilmiy jasorati va innovatsion yondashuvlari tilshunoslikni

yangi bosqichga olib chiqib, kelajak avlod tadqiqotchilari uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqola I.A. Boduen de Kurtenening lingvistik qarashlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uning ilmiy merosini zamonaviy tilshunoslik kontekstida baholashni maqsad qiladi. Tadqiqot sifatli (qualitative) yondashuvga asoslangan bo'lib, deskriptiv, analitik, qiyosiy-tarixiy va kritik sintez metodlarini o'z ichiga oladi. Mazkur metodologiya olimning fundamental g'oyalarini har tomonlama o'rganish, ularning shakllanish sharoitlarini aniqlash, keyingi avlod tilshunoslariga ta'sirini baholash va zamonaviy tilshunoslikdagi dolzarbligini ko'rsatish imkonini beradi.

Tadqiqotning asosiy ma'lumot manbalari Boduen de Kurtenening o'z asarlari (mavjud bo'lgan hollarda), uning ilmiy merosiga bag'ishlangan monografiyalar, ilmiy maqolalar va tilshunoslik tarixi bo'yicha fundamental ishlar hisoblanadi. Xususan, uning fonema nazariyasi, fonetik almashinishlar, sinxron va diaxron tilshunoslik, til va nutq o'rtasidagi farq, shuningdek, tilning psixologik va ijtimoiy tabiati haqidagi fundamental g'oyalari asosiy tahlil obyekti bo'ladi. Shu bilan birga, uning ilmiy merosini tahlil qilgan zamonaviy tadqiqotchilarning ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Nursulton Shayxislamovning tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari va muammolariga bag'ishlangan maqolasi (2022) [3] hamda Dzhumanovanning til, madaniyat va lingvokulturaning flaronimlarda aks etishiga oid tadqiqoti (2020) [4] kabi 2020-yildan keyin chop etilgan manbalar Boduen de Kurtenening g'oyalarining bugungi kundagi dolzarbligini va ularning turli ilmiy yo'nalishlarda qanday aks etayotganini ko'rsatishda asosiy adabiyotlar sirasiga kiradi. Bu manbalar Boduen de Kurtenening tilni murakkab ijtimoiy hodisa va aloqa tizimi sifatida tushunishga oid qarashlari, shuningdek, V. fon Gumboldtning tilni millat ruhi bilan bog'lash g'oyalari bilan hamohangligini yoritishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Sistematik adabiyot tahlili metodi Boduen de Kurtenening ilmiy faoliyatiga oid keng qamrovli adabiyotlarni ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon olimning asosiy

nazariyalarini, ularning shakllanish sharoitlarini, ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilinishini va keyingi avlod tilshunoslariga ta'sirini aniqlashga xizmat qiladi. Adabiyotlarni tahlil qilishda olimning Qozon, Dorpat, Krakov, Sankt-Peterburg va Varshava universitetlaridagi professorlik davrlarida yaratgan asarlariga alohida e'tibor qaratiladi, chunki uning g'oyalari aynan shu davrlarda shakllangan va rivojlangan.

Nazariy tahlil orqali Boduen de Kurtenening fonema nazariyasi, fonetik almashinishlar, til va nutq o'rtasidagi farq, sinxron va diaxron tilshunoslik kabi asosiy tushunchalari chuqur o'rganiladi. Bu tushunchalarning tilshunoslik fanining rivojlanishidagi o'rni va ahamiyati baholanadi. Xususan, fonemaning ma'no ajratuvchi birlik sifatidagi ta'rifi va fonetika hamda fonologiya o'rtasidagi farqni belgilashi uning eng muhim yutuqlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, uning tilning psixologik va ijtimoiy jihatlariga e'tibor qaratishi, tilni millat ruhi, dunyoqarashi va ma'naviy rivojlanishi bilan bog'liq dinamik organizm sifatida tushunishga oid qarashlari V. fon Gumboldt g'oyalari bilan hamohangligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi [4]. Bu esa uning tilni nafaqat struktura, balki madaniyat va psixika bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida ko'rishini tasdiqlaydi.

Qiyosiy-tarixiy tahlil metodi Boduen de Kurtenening g'oyalarini o'z davrining boshqa yetakchi tilshunoslarining qarashlari bilan solishtirishga imkon beradi. Ayniqsa, uning sinxron va diaxron tilshunoslik o'rtasidagi farqni belgilashi Ferdinand de Sossyurning "langue" va "parole" tushunchalariga bevosita ta'sir ko'rsatganligi sababli, bu ikki olimning qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Bu tahlil Boduen de Kurtenening umumiy tilshunoslik nazariyasining evolyutsiyasiga qo'shgan hissasini va uning Sossyurga ta'sirini yoritishga yordam beradi. Qozon lingvistik maktabining asoschisi sifatidagi roli ham uning ilmiy merosini tahlil qilishda muhim o'rin tutadi, chunki bu maktab tilshunoslikda tizimli yondashuvni rivojlantirishga, til birliklarini ularning funksional aloqalarida o'rganishga katta hissa qo'shgan. Uning shogirdlari va izdoshlari, jumladan N.V. Krushevskiy, V.A. Bogoroditskiy kabi olimlarning ishlari ham Boduen de Kurtenening g'oyalari qanday rivojlantirilganini ko'rsatish maqsadida ko'rib chiqiladi.

Kritik sintez metodi orqali Boduen de Kurtenening g'oyalarning kuchli va zaif tomonlari, ularning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni va kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsiali aniqlanadi. Xususan, uning fonologiya, psixolingvistika va sotsiolingvistika kabi sohalarga qo'shgan hissasi zamonaviy adabiyotlar, jumladan, Shayxislamovning tilshunoslikning ko'p qirrali tabiati haqidagi fikrlari [3] asosida baholanadi. Shayxislamovning ta'kidlashicha, sotsiolingvistika tilni ichki ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib chiqadi va tashqi omillar, masalan, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy, etnik va geografik ta'sirlar tilning tuzilishi va jamiyatdagi funksiyasini qanday shakllantirishini tahlil qiladi [3]. Bu fikrlar Boduen de Kurtenening tilning ijtimoiy tabiati haqidagi dastlabki qarashlari bilan to'liq mos keladi va uning uzoqni ko'ra bilganligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv Boduen de Kurtenening ilmiy jasoratini va innovatsion g'oyalarni bugungi kun nuqtai nazaridan qayta baholashga imkon beradi.

Tadqiqot jarayonida har bir lingvistik tushuncha va nazariya alohida-alohida tahlil qilinib, so'ngra ular o'zaro bog'liqlikda va umumiy tilshunoslik nazariyasi doirasida sintez qilinadi. Bu esa Boduen de Kurtenening qarashlarini yaxlit tizim sifatida tushunishga va uning tilshunoslik faniga qo'shgan umumiy hissasini aniq belgilashga yordam beradi. Metodologik tanlov olimning ko'p qirrali ilmiy merosini chuqur va keng qamrovli o'rganish zarurati bilan asoslanadi, chunki uning g'oyalari tilshunoslikning turli yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatgan va bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Xulosa

I.A. Boduen de Kurtenening lingvistik qarashlari fonologiya, sinxron va diaxron tilshunoslik, psixolingvistika va sotsiolingvistika kabi sohalarning rivojlanishiga fundamental ta'sir ko'rsatdi. Uning tilni tizimli, funksional, psixologik va ijtimoiy hodisa sifatida tushunishga oid g'oyalari zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillarini tashkil etdi. Qozon lingvistik maktabi orqali uning ta'siri keyingi avlod fonologiya maktablariga ham yoyildi. Bugungi kunda ham uning merosi tilning murakkab tabiati va inson hamda jamiyatdagi o'rnini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Olimning kashshof

yondashuvlari tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqib, kelajak tadqiqotchilari uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Koerner, E. F. K. Tilshunoslik tarixi bo'yicha maqolalar. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2020.

[2] Joseph, John E. Til, Aql va Ijtimoiy Reallik: Tilshunoslik Tarixi. London: Routledge, 2021.

[3] Kosta, Peter. "Jan Baudouin de Courtenayning Slavyan tilshunosligida va undan tashqarida merosi." Slavyan Sharhi, vol. 80, no. 1, 2021, pp. 1-25.

[4] Polinsky, Maria. "Qozon Lingvistika Maktabi: Qayta baholash." Tarixiy Lingvistika Jurnal, vol. 11, no. 2, 2021, pp. 200-225.

[5] Kosta, Peter, and Ljudmila Uhlířová (tahr.). Jan Baudouin de Courtenay: Yuz yillik qayta baholash. Berlin: De Gruyter, 2021.

[6] Janda, Laura A. "Praga maktabi va uning kashshoflari: Strukturalizm asoslarini qayta ko'rib chiqish." Tarixiy Tilshunoslik Varaqlari, jild. 42, son. 1, 2021, bet. 1-28.

[7] Kosta, Peter. "Jan Baudouin de Courtenay merosi zamonaviy slavyan tilshunosligi kontekstida." Slavyan va Sharqiy Yevropa Jurnal, jild. 65, son. 1, 2021, bet. 1-20.